

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.12.2014 № 1528)

Ефективна
ЕКОНОМІКА

Дніпровський державний
аграрно-економічний
університет

Видавництво ТОВ «ДКС-центр»

Ефективна економіка № 4, 2013

УДК 338.2.17

Ю. М. Сафонов,
д. е. н., професор,
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ АПК

Y. Safonov,
Doctor of Economics, Professor
State university "Kyiv National Economic University named Vadym Hetman"

INSTITUTIONALISM IN TRANSFORMING AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX UKRAINE

У статті розкриваються інституціональні типи ринкового господарства, інституціональні аспекти державного регулювання економіки, визначаються приклади інституційного середовища, яке може забезпечити ефективне управління розвитком агропромислового комплексу країни.

This article describes the institutional types of market economy, the institutional aspects of state regulation of the economy, defined examples of the institutional environment, which can provide effective management of agroindustrial complex.

Ключові слова: інституціоналізм, інститути ринкового господарства, трансформаційні процеси, інституціональні концепції державного регулювання.

Keywords: institutionalism, institutions of the market economy, transformation processes, the concept of institutional regulation.

Вступ Структурна криза, яка вразила економіку України та її аграрний сектор у зв'язку з відомими

соціально-економічними перетвореннями, зумовлює актуальність розгляду нерівноважного характеру соціальних процесів, проблем подолання хаосу та формування порядку, зокрема на основі самоорганізації оновлених систем у суспільстві, економіці. Звісно, нерівноважні процеси і явища самоорганізації існували в суспільстві завжди, проте їхній прояв загострився при переході від планової економіки до ринкової, тобто від закритого стану до відкритого [1, с.38].

Постановка завдання У ході реформ вітчизняний аграрний комплекс виявився деінституціоналізованим – старий каркас зламаний, новий ще остаточно не побудований. За висловлюванням Я.Корнаї, реформи «підривали цілісність самої системи. Замість того щоб вдосконалювати систему, вони послаблювали її основи, спричиняли ерозію, а не стабілізацію» [2, с.21]. Такий нестійкий стан зумовлює інституціональну нерівновагу. За трактуванням В. Полтеровича, система потрапляє до інституціональної пастки, що знаменує стан «поганої» інституціональної рівноваги, яка характеризується наявністю неефективних інститутів (тіньової економіки, бартеру, неплатежів тощо) [3].

Інституціоналізм як течія економічної теорії, виникла в США та інших країнах і обумовлена переходом від панування приватної власності і вільної конкуренції до посиленого усуспільнення господарства, його монополізації й одержавлення. Прибічники напряду під «інституціями» розуміли різноманітні соціально-економічні процеси: в XX ст. оновлювалась та змінювалась технічна база виробництва, відбувався перехід від індивідуалістської до колективної психології, вводився «соціальний контроль над виробництвом» та «регулювання економікою» [4, с.10].

Основна частина Інституціональна підсистема державного регулювання органічно погоджує його об'єкти з цілями і механізмами їхнього досягнення. Серед основних об'єктів – загальний і частковий поділ праці, державна власність і державний сектор, банки і грошовий обіг, фінанси і державний бюджет, ринок, приватна власність, акціонерні, приватні, спільні підприємства, соціальна сфера. Відповідні їм цілі і механізми державного регулювання, упровадження поділу праці, що відповідає вимогам НТР, приватизація, перехід до стабільної валюти, придушення інфляції і бездефіцитність державного бюджету, воля ринкових цін, усіляка підтримка підприємця, ріст приватного капіталу, соціальні реформи і стабілізація соціального стану населення. Усе це може бути досягнуто законодавчими, виконавчими, судовими актами, твердою вертикаллю органів влади, економічними стимулами й адміністративними заходами.

У науковому співстворстві досягнуто рідкісної згоди з приводу необхідності і спрямованості суттєвого коректування вектора суспільних трансформацій в державах з перехідною економікою. В концентрованій формі його висловив корифей сучасного інституціоналізму Д.Норт, який зазначив, що тільки зараз в колишніх соціалістичних країнах стали розуміти, що саме базова інституційна система цих країн є причиною поганого функціонування економіки, і тому намагаються взятися за завдання перебудови інституційної системи з метою створення стимулів, які, в свою чергу, повинні примусити організації вступити на шлях росту продуктивності [5, с. 142]. Відображенням важкого прозріння вітчизняного політикуму став досить змістовний програмний державний документ «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр.». Узагальнюючи підсумки процесів реформування в Україні 1991-2001 років, у документі визначається, що:

1). Модель ринкової трансформації в Україні виявилася помилковою, оскільки вона фактично зводилася до логіки одностороннього економізму, без врахування пріоритетності інституційних перетворень;

2). Модель ринкових трансформацій виявилася не просто помилковою, а глибоко деструктивною, оскільки не мала необхідної соціальної спрямованості [6, с.6].

Не вдаючись до глибоких теоретичних дискусій і досліджень, вважаємо за доцільне зупинитися на дискусійних питаннях, які мають нагальне і практичне значення для агропромислового комплексу країни (АПК).

Основоположником сучасного інституціоналізму являється Д.Норт, принципово відмінністю підходу якого є рішучий поділ понять «інститут» і «організація». За Д. Нортом, інститут – це сукупність правил, пов'язаних з ними механізмів реалізації і норм поведінки, які структурують і полегшують взаємодію між людьми [5, с.71]. Організації, за Д. Нортом, теж структурують взаємовідносини між людьми, але це вже не «правила гри», а самі гравці, їх стратегії. В поняття «організації» включаються політичні установи, економічні структури, громадські заклади, освітні заклади. Інститути й організації знаходяться у діалектичній взаємозалежності, однак саме «інституційні рамки» здійснюють вирішальний вплив і на те, які саме організації виникають, і на те, як вони розвиваються.

Розглянемо, для прикладу, одну з проблем державного регулювання відносин на ринку вовни важливої сировини текстильної промисловості. Як відомо, у виробництві вовни значну роль відіграють особисті підсобні господарства (домогосподарства). Але, як показує системний аналіз, вони не вбудовані в загальну цілісну систему регулювання з іншими формами господарювання. На особливу увагу тут заслуговує організація – посередник. Уважний розгляд посередника як економічної категорії дає можливість помітити його агресивну позицію, з гіпертрофуванням власної ролі у економічних відносинах.

«Посередник» узурпує у власних корисних цілях одну з найважливіших системоформуючих функцій – упорядкування відносин суб'єктів господарювання. Прихвачуючи не зайняту до цих пір управлінську нішу, яка повинна по праву належати державі в особі владних структур, як виразників інтересів суспільства в цілому, «посередник» перехвачує на підході до ринку вільних суб'єктів господарювання – домогосподарів, приватних виробників сирцевої вовни і за допомогою пільгових механізмів привласнює основну частку отриманої сільськогосподарської ренти. Для наведення порядку з державним регулюванням у цьому сегменті ринку, необхідно, наприклад, на регіональному рівні створювати спеціальні інституції, які забезпечують розвиток інфраструктури АПК, які сприятимуть накопиченню капіталу в руках виробника, а також здійснювати справедливий перерозподіл частини доходів в інтересах розвитку регіонального, галузевого господарства. Таким чином, не порушуючи системи самостійної взаємодії суб'єктів господарювання на ринку вовни, можливо говорити про процес державного регулювання відносин на цьому ринку. На рис. 1 це зображено у вигляді блоку «інституції, інфраструктура АПК регіону» і відповідних зв'язків, спрямованих у бік блоку «ринок», а також до елементів, що відображають різні форми об'єднань суб'єктів господарювання.

Відносно економічних функцій держави точка зору багатьох економістів-дослідників опублікована у вітчизняних наукових роботах, починаючи з 1980-х років, коли під прапором ринкової економіки почали ламатися основні інститути регулювання відновлювальних процесів.

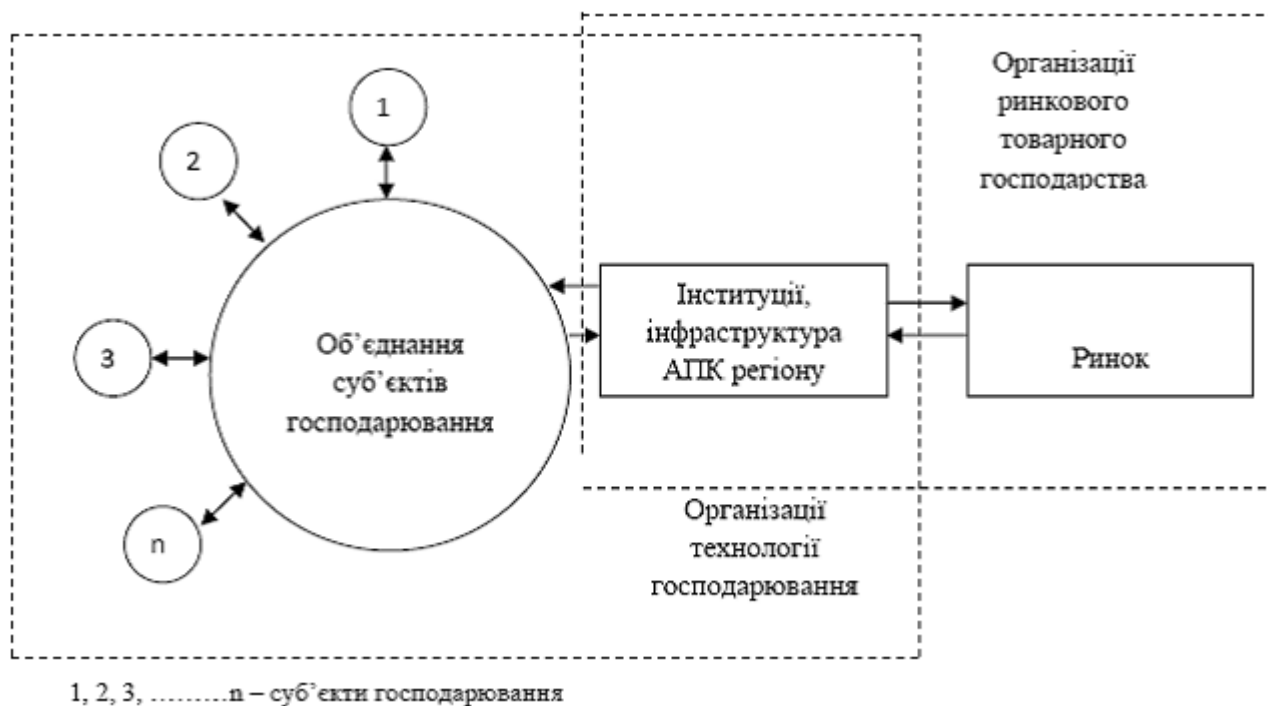

Рис. 1. Інституціональний тип ринкового господарства АПК

Л. Дмитриченко і Д. Соловійова наголошують, що визнання економічних функцій держави у ринковій економіці вже саме по собі зумовлює необхідність укріплення інститутів державного регулювання в їх широкому розумінні. Історична еволюція держави передбачає необхідність трансформації цих інститутів, а не їх заперечення як таких. Тому що чим складнішою є економічна система (як, між іншим, будь-яка система), тим більше вона потребує координації взаємодії її різноманітних елементів. Ліквідація ж координаційного центру (і навіть його послаблення) може привести до негативних наслідків, що межують з загибеллю системи [7, с.78]. У зв'язку з цим можливо навести асоціативний приклад з ліквідацією асоціації «Житомирльон», що стало однією з причин занепаду льонарства і льонопереробки на Житомирщині. Можливо навести аналогічні приклади з регулюючими інституціями і в інших регіонах, галузях сировинного комплексу текстильної промисловості, які виконували, в тому числі, й делеговані функції державного регулювання.

Теорію інституціоналізму як прикладну концепцію теорії перехідної економіки широко подано в економічній літературі. Проте прикладне застосування інституціональних концепцій до конкретних галузей економіки майже не трапляється. Саме цим і зумовлена важливість розгляду інституційних засад формування її аграрного сектора і переробної промисловості.

Ліберальні підходи у процесі реформування вітчизняної економіки застосовувалися за відсутності власних уявлень про логіку ринкових трансформвань, тобто відбулися запозичення чужого досвіду та імпорт моделі ринкової економіки на місцевий непідготовлений економічний ґрунт, на якому були відсутні відповідні інституційні умови. Як справедливо зауважує Дж. Стигліц [8, с.12-74], реформатори ряду країн якщо і гадували про інституційну реформу, то лише між іншим. Вони намагалися скоротити шлях до капіталізму, створюючи ринкову економіку без фундаментальних інститутів, а інститути – без фундаментальної інфраструктури.

У такій ситуації більш сприйнятливий вигляд має застосування визначальних принципів інституціоналізму, до яких можна віднести необхідність формування відповідних інститутів та інституційного середовища в цілому. За висловлюванням Д.Норта, «інститути являють собою структуру, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи в такий спосіб стимули, що поряд з іншими обмеженнями окреслюють межі вибору, а вони, у свою чергу, задають рамки функціонування економіки й суспільства протягом того чи іншого періоду часу. Інститути включають у себе як формальні правила й неформальні обмеження (загальновизнані норми поведінки, досягнуті угоди, внутрішні обмеження діяльності), так і певні характеристики примусу до виконання тих чи інших» [9, с.9]. Рамки функціонування економіки і суспільства, сукупність інституційних умов, які формують інституціональне середовище, характеризуються категорією «інституційна матриця». «Інституційна матриця складається з павутиння взаємозалежних інститутів і зумовлених ними політичних та економічних організацій, які характеризуються масовано наростаючою віддачею» [10, с.84-89]. За ширшим визначенням, інституціональна матриця – стала, історично сформована система базових інститутів, які регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної.

Необхідність запровадження принципів інституціоналізму та неприйнятність форсованого застосування ліберальних концепцій в аграрному секторі вітчизняної економіки пов'язані з такими неформальними обмеженнями як [11, с. 284]:

- інерційність цього сектора, який належить до нетрадиційних систем господарювання;

- консерватизм селян, зумовлений існуючими соціальними нормами поведінки, усталеними звичаями тощо і сформований як результат історичного розвитку.

За словами Д.Норта, «хоча формальні правила можна змінити за одну ніч шляхом прийняття політичних або юридичних рішень, неформальні обмеження, втілені у звичаях, традиціях і кодексах поведінки, є набагато менш сприятливими до свідомих людських зусиль. Ці культурні обмеження не тільки пов'язують минуле з сучасністю і майбутнім, але й дають нам ключ до розуміння шляху історичного розвитку» [9, с.9]. Адже спрямованість змін визначається траєкторією попереднього розвитку. Такий підхід можна розглядати як продовження концепції Т. Веблена про кумулятивну причинність суспільного розвитку [12, с.34-44], інституціональну теорію, здебільшого, орієнтовану на еволюційний підхід, який є кращим для аграрного сектора економіки.

Як відомо, до основних категорій та елементів інституціоналізму (а також його сучасних складників – неоінституціоналізму і

нового інституціоналізму) належать інституційне середовище та інститути (формальні та неформальні); норми і правила; права власності; економічні агенти та їхня поведінка; обмежена раціональність; асиметричність інформації; опортуністична поведінка; виконання угод і контрактів; договірні умови, трансакції та трансакційні витрати; довіра; суспільний вибір; економіка права; економічна історія та еволюційність тощо.

Основною концепцією інституціоналізму є оцінка економічних факторів залежно від середовища, в якому вони функціонують. Інститути розглядаються крізь призму їх впливу на рішення, що приймаються економічними агентами. Інститути у вигляді набору правил і норм не визначають цілком поведінку людини, а лише обмежують набір альтернатив, з яких індивід може вибирати відповідно до своєї цільової функції [13, с.31]. Механізм, який забезпечує дотримання встановлених правил, стає компонентом інституційної структури суспільства внаслідок того, що правила виконують функцію обмежень у ситуації вибору тільки в тих випадках, коли вони є діючими, функціонуючими. Важливою є відмінність між інститутами та організаціями: якщо інститути «правила гри», то організації є «гравцями» (не групи індивідуумів, залучених до цільової діяльності). Головними економічними агентами аграрного середовища виступають сільськогосподарські підприємства, селянські домогосподарства та місцеві органи влади.

Розкриваючи спрямованість перетворень у сільськогосподарських підприємствах, автори [11] зазначають, що самої реструктуризації колективних господарств не досить. Необхідно будувати нову систему внутрішніх взаємовідносин між галузями, оцінити роль спеціалізації і концентрації, що ще раз підкреслює стратегічне значення інституційних перетворень. Маючи цільову функцію, підприємство нагромаджуватиме знання й досвід, які дозволять йому зміцнити свої позиції для виживання у контексті повсюдної рідкості ресурсів і конкуренції. Типи знань і навичок, які характеризуються найбільшою віддачею, є функцією структурних стимулів, закладених в інституційній матриці.

Міжгалузеві відносини спричиняють нерівномірність формування економічних результатів у різних учасників трансакцій. Сільське господарство характеризується «залежним» розвитком, що, у свою чергу, зумовлює нееквівалентний обмін, який призводить до цінового диспаритету, зниження доходів сільськогосподарських товаровиробників і, опосередковано, скорочення обсягів аграрного виробництва. Тим часом, неформальні інститути та їхній вплив зумовлюють нераціональну (з точки зору максимізації результатів) поведінку селян, які продовжують обробляти землю й вирощувати худобу з почуття споконвічної відповідальності перед землею-годувальницею, за звичкою і на основі традиційної працелюбності в ситуації, коли реалізація частини сільськогосподарської продукції є явно (наперед) збитковою.

Визначальний вплив має опортуністична поведінка контрагентів з оточуючого середовища. Тому, на думку авторів, аграрну кризу попередніх років варто розглядати не тільки як системну (за твердженням окремих авторів), а як кризу орієнтації еквівалентного обміну – тобто втрати довіри до норм і правил, які самі перебувають у процесі трансформування від усталеної форми попереднього устрою до нового змісту, конфігурацію якого ще не сформовано остаточно.

Висновки Подальша лібералізація аграрного сектора економіки України була б незаперечною, якби споріднені галузі також функціонували на ринкових принципах і в умовах вільної конкуренції. За існуючих обставин не викликає сумнівів доцільність вертикальної інтеграції АПК – як шляху поліпшення фінансових результатів діяльності аграрної сфери та взаємної заінтересованості всіх учасників відповідного виробничого ланцюжка. Важливим складником еволюції вертикальної координації в бік інтеграції є взаємозалежність партнерів.

Подібні завдання стоять і перед іншими пострадянськими республіками. Так, серед пріоритетів розвитку аграрного сектора економіки Білорусі відзначаються інституційні – розвиток вертикальної та горизонтальної форм кооперації як одного з найважливіших напрямів організаційно-правової системи господарювання ринкового типу [196, с.292].

Разом з тим, концепція аграрних трансформуваль повинна мати орієнтири розвитку – чітко визначені інституційні рамки (інституційну матрицю). Це сприятиме зменшенню хаотичних коливань, які спостерігаються в середовищі сільськогосподарських товаровиробників, в обсягах продукції, в цінах тощо. Інституційні зміни відбуваються під тиском заінтересованих інститутів, з одного боку, і незацікавлених – з іншого. Сучасний стан аграрного сектора економіки України – це нестійкий компроміс, визначений існуючим розкладом і співвідношенням цих сил. Як вважає П.Саблук, за таких умов агропромислове виробництво інноваційно та інвестиційно непривабливе, структура економіки викривлена, пріоритети віддані обслуговуючим, а не виробничим сферам, що для держави є безперспективним і згубним [14, с.12].

Використання та запровадження концепцій лібералізму та інституціоналізму в процесі економічного й аграрного трансформування в Україні повинні відбуватися синхронно, з урахуванням перспективи входження до ліберальної моделі за умови побудови ефективних ринкових інститутів. Однак, спочатку треба розробити і запровадити інституційні умови функціонування ліберальних принципів. Це актуально ще й тому, що на селі, як і в економіці всієї країни, за відсутності розробленої транзитології (теорії перехідної економіки) у період з початку трансформування було створено псевдоринкові інститути, функціонування яких породжує інституційні «пастки» для подальшого розвитку.

Список використаних джерел:

1. Лопатинський Ю.М. Синергетичні складові інституціональної трансформації аграрної системи / Ю.М. Лопатинський // Науковий вісник Чернігівського університету. – 2005. – Вип. 233. Економіка. – с. 37-42.
2. Корнан Я. Системная парадигма / Я. Корнан // Вопросы экономики. – 2002. - № 4. – с. 4-22.
3. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В.М.Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – т.35. – Вып. 2. – с. 3-20.
4. Назарова А.В. Ефективність льонарства у підприємствах Полісся України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.06.01 «Економіка організація і управління підприємствами» / А.В. Назарова. – К., 1999. – 20 с.
5. Норт Д. Институти, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
6. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки. / Послання Президента України до Верховної Ради України // Стратегія економічного розвитку України : Науковий збірник – Вип. 2 (9). – К.: КНЕУ, 2002. – С. 3-34.
7. Дмитриченко Л.И. Противоречия рыночных трансформаций в Украине: институциональный аспект / Л.И. Дмитриченко,

Д.В. Соловьєва // Збірка тез I Міжнародної наук.-практ. конф. [«Економіка та фінанси в умовах глобалізації: досвід, тенденції та перспективи розвитку». – Т. III, (Макіївка, 22-24 квітня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Макіївський економіко-гуманітарний ін-т. – Макіївка: Макіївський економіко-гуманітарний ін-т, 2009. – С. 77-80.

8. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / Дж. Стиглиц. – М.: Мысль, 2003. – 172 с.

9. Норт Д. Институционные изменения: рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6-9.

10. North V. Institutions “Journal of Economic Perspectives”. – Vol. 5. – № 1. – Winter. – 1991. – 109 p.

11. Макаренко П.М. Ринкова трансформація аграрного сектора: теорія і практика : [монографія] / П.М. Макаренко, А.Д. Топалов. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. – 373 с.

12. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays / T. Veblen. M. Y., “Huebsch”, 1919. – 37 p.

13. Шаститко А. Предметно-методические особенности новой институциональной экономической теории / А. Шаститко // Вопросы экономики. – 2003. – № 1. – С. 31.

14. Саблук П.Т. Стратегічні напрями аграрних реформ – перехід на інноваційну модель розвитку / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2002. – № 12. – С. 12.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2013 р.

ТОВ "ДКС Центр"

Вропу